KORXONALARDA KORRUPSIYA VA ICHKI FIRIBGARLIKNING YASHIRIN MOLIYAVIY ZARARLARINI HISOBLASH

Rahmonova Yulduz Sharafitdinovna
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti
SamISI PhD, v.b.dotsent
Tel.: (97) 446-03-60
raxmanova_yulduz@mail.ru
ORCID: 0009-0008-9676-2216
Ashirqulov Javohir
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti
Xalqaro iqtisodiy munosabatlar fakulteti talabasi
UDK: 657.1:332.7-047:32(575.1)
https://doi.org/10.5281/zenodo.24295465

Annotatsiya: Mazkur maqolada korxonalarda korrupsiya va ichki firibgarlik natijasida yuzaga keladigan yashirin moliyaviy zararlarning iqtisodiy mohiyati, ularni aniqlash usullari, hisoblash mexanizmlari hamda oldini olish yo'llari tahlil qilinadi. Korrupsiya va firibgarlik nafaqat bevosita pul mablag'larining o'zlashtirilishiga, balki ishlab chiqarish samaradorligining pasayishi, xarajatlarning sun'iy oshishi, investitsion jozibadorlikning kamayishi va huquqiy tavakkalchiliklarning ortishiga ham sabab bo'ladi. Maqolada moliyaviy tahlil, ichki audit, solishtirma tahlil, risklarni baholash va raqamli texnologiyalardan foydalanish imkoniyatlari yoritiladi.
Kalit so'zlar: korrupsiya, ichki firibgarlik, yashirin moliyaviy zarar, moliyaviy nazorat, ichki audit, iqtisodiy xavfsizlik, moliyaviy tavakkalchilik, aktivlarni o'zlashtirish, manfaatlar to'qnashuvi.

Kirish

Bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonalarning barqaror faoliyat yuritishi, moliyaviy resurslardan samarali foydalanishi va raqobatbardoshligini oshirishi ko'p jihatdan korporativ boshqaruv sifati hamda ichki nazorat tizimining samaradorligiga bog'liq. Korxonalar faoliyatida uchraydigan eng jiddiy muammolardan biri korrupsiya va ichki firibgarlik hisoblanadi.

Korrupsiya va firibgarlik korxonaning moliyaviy holatiga bevosita va bilvosita ta'sir ko'rsatadi. Xodimning pul mablag'larini o'zlashtirishi bevosita zarar bo'lsa, sifatsiz xomashyoni qimmat narxda sotib olish, resurslarni isrof qilish yoki manfaatlar to'qnashuvi sababli foydasiz shartnomalar tuzish bilvosita zararlarni yuzaga keltiradi.

Muammoning murakkabligi shundaki, barcha zararlar moliyaviy hisobotlarda alohida aks ettirilmaydi. Ayrim firibgarlik operatsiyalari qonuniy xo'jalik operatsiyalari sifatida rasmiylashtiriladi. Shu sababli yashirin zararlarni aniqlash, miqdoriy baholash va oldini olish mexanizmlarini ishlab chiqish korporativ boshqaruvning muhim vazifasidir.

1. Korxonalarda korrupsiya va ichki firibgarlikning iqtisodiy mohiyati

Korrupsiya – mansab yoki xizmat vakolatlaridan shaxsiy manfaat yo'lida noqonuniy foydalanish orqali moddiy yoki nomoddiy manfaat olish bilan bog'liq salbiy hodisadir. Korxonalarda u xarid jarayonlarida pora olish, tender natijalarini o'zgartirish, korxona mablag'larini shaxsiy maqsadlarda

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

sarflash, tanish-bilishchilik asosida shartnomalar tuzish va manfaatlar to‘qnashuvini yashirish ko‘rinishlarida namoyon bo‘lishi mumkin.

Ichki firibgarlik – korxona xodimlari yoki rahbarlari tomonidan aldash, ma’lumotlarni soxtalashtirish, aktivlarni o‘zlashtirish yoki resurslardan noqonuniy foydalanish orqali shaxsiy manfaat olishga qaratilgan harakatlardir. Uning asosiy turlari aktivlarni o‘zlashtirish, moliyaviy hujjatlarni soxtalashtirish, xarid va ta’minotdagi firibgarlik hamda ish haqi bilan bog‘liq noqonuniy operatsiyalardan iborat.

Bunday holatlar korxonaning iqtisodiy manfaatlariga zarar yetkazadi va ko‘pincha uzoq vaqt davomida yashirin qoladi.

2. Yashirin moliyaviy zararlarning mohiyati va asosiy turlari

Yashirin moliyaviy zararlar – korrupsiya yoki firibgarlik natijasida yuzaga kelgan, biroq odatiy buxgalteriya hisobi va moliyaviy hisobotlarda to‘liq aks ettirilmagan yoki alohida zarar sifatida aniqlanmagan iqtisodiy yo‘qotishlardir.

2.1. Bevosita moliyaviy zararlar

Bevosita zararlar korxona mablag‘lari yoki aktivlarining noqonuniy yo‘qotilishi natijasida yuzaga keladi. Bunga kassadan pul o‘zlashtirilishi, bank hisobvaraqlaridan asossiz pul o‘tkazmalari, ombordagi mahsulotlarning olib chiqilishi, soxta shartnomalar orqali to‘lovlar amalga oshirilishi va korxona mulkining asossiz arzon narxda sotilishi kiradi.

2.2. Bilvosita va yashirin moliyaviy zararlar

Bilvosita zararlar resurslardan samarasiz foydalanish yoki korxonaning iqtisodiy imkoniyatlari cheklanishi natijasida yuzaga keladi. Ular ortiqcha xarajatlar, yo‘qotilgan foyda, ishlab chiqarish samaradorligining pasayishi, reputatsion zarar, huquqiy xarajatlar va moliyalashtirish qiymatining oshishi shaklida namoyon bo‘ladi. Shu bois yashirin zararlarni faqat o‘zlashtirilgan mablag‘lar bilan cheklash noto‘g‘ri.

3. Yashirin moliyaviy zararlarni hisoblashning asosiy usullari

3.1. Bevosita zararlarni hisoblash

Bevosita zarar quyidagi formula orqali aniqlanishi mumkin:

BZ = O‘M + OA + BX – Q

Bu yerda: BZ – jami bevosita zarar; O‘M – o‘zlashtirilgan pul mablag‘lari; OA – noqonuniy o‘zlashtirilgan aktivlar qiymati; BX – firibgarlik sababli yuzaga kelgan qo‘shimcha bevosita xarajatlar; Q – qaytarilgan yoki qoplangan mablag‘lar.

Masalan, 80 million so‘m pul o‘zlashtirilgan, 30 million so‘mlik mahsulot noqonuniy olib chiqilgan, tekshiruv uchun 5 million so‘m sarflangan va 10 million so‘m qaytarilgan bo‘lsa: BZ = 80 + 30 + 5 – 10 = 105 million so‘m.

3.2. Ortiqcha xarajatlarni hisoblash

Korrupsiya sababli mahsulot yoki xizmatlar bozor narxidan yuqori qiymatda xarid qilinishi mumkin. Bunday zarar quyidagicha hisoblanadi:

OZ = (Xn – Xb) × M

Bu yerda: OZ – ortiqcha xarajat; Xn – amalda to‘langan narx; Xb – taqqoslash uchun asoslangan bozor narxi; M – xarid qilingan mahsulot miqdori.

Masalan, 1 000 dona mahsulot har biri 150 ming so‘mdan xarid qilingan, taqqoslanadigan bozor narxi esa 120 ming so‘m bo‘lsa, ortiqcha xarajat (150 000 – 120 000) × 1 000 = 30 million so‘mni tashkil

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

etadi. Narxlar farqi o'z-o'zidan korrupsiya isboti emas; sifat, transport va yetkazib berish shartlari ham tekshirilishi kerak.

3.3. Yo'qotilgan foydani hisoblash

Firibgarlik natijasida korxona qo'shimcha daromad olish imkoniyatidan mahrum bo'lishi mumkin. Yo'qotilgan foyda quyidagi formula bilan baholanadi:

YF = KD – OX

Bu yerda: YF – yo'qotilgan foyda; KD – firibgarlik bo'lmagan holatda olinishi asosli ravishda kutilgan qo'shimcha daromad; OX – ushbu daromadni olish uchun talab qilinadigan qo'shimcha xarajatlar. Masalan, 200 million so'm daromad olish imkoniyati bo'lgan, buning uchun 140 million so'm xarajat talab qilingan bo'lsa, yo'qotilgan foyda 60 million so'mni tashkil etadi.

3.4. Reputatsion zararlarni baholash

Korrupsiya yoki firibgarlik oshkor bo'lganda mijozlar va hamkorlar ishonchi pasayishi, shartnomalar bekor qilinishi mumkin. Reputatsion zararni baholashda yo'qotilgan sof pul oqimi va obro'ni tiklash uchun sarflangan asoslangan qo'shimcha xarajatlar hisobga olinadi. Masalan, 40 million so'm sof pul oqimi yo'qotilib, mijozlarni qaytarish uchun 15 million so'm sarflansa, baholangan zarar 55 million so'm bo'ladi.

3.5. Risklarni baholash usuli

Firibgarlik hali sodir bo'lmagan, biroq ehtimoli mavjud vaziyatlarda kutilayotgan zarar hisoblanadi:

KMZ = E × Z

Bu yerda: KMZ – kutilayotgan moliyaviy zarar; E – firibgarlik yuz berish ehtimoli; Z – hodisa sodir bo'lgandagi ehtimoliy zarar. Ehtimol 20 foiz, ehtimoliy zarar 500 million so'm bo'lsa, KMZ = 0,20 × 500 000 000 = 100 million so'm. Bu real zarar emas, risklarni boshqarish uchun ishlatiladigan bahodir.

4. Umumiy yashirin zararni aniqlash modeli

Korxonadagi umumiy iqtisodiy ta'sirni baholash uchun quyidagi umumlashtirilgan modeldan foydalanish mumkin:

YUZ = BZ + OZ + YF + RZ + HX – Q

Bu yerda: YUZ – umumiy iqtisodiy zarar; BZ – bevosita zarar; OZ – ortiqcha xarajatlar; YF – yo'qotilgan foyda; RZ – reputatsion zarar; HX – qo'shimcha huquqiy va boshqa xarajatlar; Q – qaytarilgan yoki qoplangan mablag'lar. Zarar tarkibiy qismlari bir-birini takrorlamasligi shart. Bir xarajat ikki marta hisobga olinmasligi, taxminiy zarar esa hujjatlar bilan tasdiqlanishi lozim.

5. Amaliy misol: korxonada yashirin moliyaviy zararlarni hisoblash

Shartli ishlab chiqarish korxonasida ichki audit davomida quyidagi holatlar aniqlangan: 50 million so'm pul mablag'i o'zlashtirilgan; xomashyo bozor narxidan 30 million so'm ortiq xarid qilingan; ombordan 20 million so'mlik mahsulot olib chiqilgan; firibgarlik sababli 40 million so'm sof foyda olish imkoniyati yo'qotilgan; audit va huquqiy tekshiruv uchun 10 million so'm sarflangan; o'zlashtirilgan mablag'larning 15 million so'mi qaytarilgan.

Zarar turi	Miqdori
Pul mablag'larini o'zlashtirish	50 mln so'm
Ortiqcha xarajatlar	30 mln so'm
Ombordagi mahsulotlarni o'zlashtirish	20 mln so'm
Yo'qotilgan foyda	40 mln so'm

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Audit va huquqiy xarajatlar	10 mln so‘m
Jami zarar	150 mln so‘m
Qaytarilgan mablag‘	15 mln so‘m
Sof iqtisodiy zarar	135 mln so‘m

Hisob-kitob natijasida korxonaning aniqlangan sof iqtisodiy zarari 135 million so‘mni tashkil etadi. Misol yashirin zararlarni aniqlashda o‘zlashtirilgan puldan tashqari ortiqcha xarajatlar, yo‘qotilgan foyda va tekshiruv xarajatlarini ham hisobga olish zarurligini ko‘rsatadi.

6. Yashirin moliyaviy zararlarni aniqlashda ichki auditning o‘rni

Ichki audit korxonada korrupsiya va firibgarlikni aniqlashning muhim mexanizmidir. U buxgalteriya hujjatlarini tekshirish bilan cheklanmay, moliyaviy operatsiyalar, boshqaruv qarorlari, xarid jarayonlari va resurslardan foydalanish samaradorligini ham baholaydi.

Audit davomida xarid operatsiyalari, yetkazib beruvchilar narxlari, shartnomalar, bank o‘tkazmalari, ombor kirim-chiqimi, inventarizatsiya natijalari, ish haqi hisob-kitoblari va manfaatlar to‘qnashuvi holatlari tekshirilishi lozim. Ichki auditning mustaqilligi va aniqlangan kamchiliklarning rahbariyatga o‘z vaqtida yetkazilishi alohida ahamiyatga ega.

7. Zamonaviy texnologiyalar yordamida firibgarlikni aniqlash

Raqamli iqtisodiyot sharoitida katta hajmdagi moliyaviy ma’lumotlarni tezkor tahlil qilish va shubhali operatsiyalarni aniqlash imkoniyatlari kengaymoqda. Sun’iy intellekt noodatiy tranzaksiyalarni belgilash, Big Data takroriy to‘lovlar va narxlardagi farqlarni topish, ERP tizimlari xarid, ombor va buxgalteriya ma’lumotlarini birlashtirish uchun qo‘llanilishi mumkin.

Elektron hujjat aylanishi hujjatlarni tasdiqlash jarayonini kuzatish imkonini beradi. Blokcheyn texnologiyasi esa ayrim operatsiyalar tarixining o‘zgartirilishini qiyinlashtirishi mumkin. Biroq texnologiyalarning samaradorligi ma’lumotlar sifati, kirish huquqlarining to‘g‘ri taqsimlanishi va inson nazoratiga bog‘liq.

8. Xalqaro tajriba va korrupsiyaga qarshi boshqaruv standartlari

ACFE tashkilotining Occupational Fraud hisobotlari korxonalardagi firibgarlik turlari, iqtisodiy zararlar va aniqlash usullarini o‘rganish uchun muhim manbadir. COSO va ACFE hamkorligida ishlab chiqilgan Fraud Risk Management Guide firibgarlik risklarini baholash, oldini olish, aniqlash, tekshirish va nazorat tizimini takomillashtirish bo‘yicha metodik yondashuvlarni beradi.

ISO 37001:2025 korrupsiyaga qarshi boshqaruv tizimini yaratish, joriy etish va takomillashtirishga qaratilgan xalqaro standartdir. U korrupsiyaga qarshi siyosat, xodimlarni o‘qitish, biznes hamkorlarni tekshirish, moliyaviy nazorat va murojaatlarni ko‘rib chiqish mexanizmlarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

9. O‘zbekiston korxonalarida oldini olishning huquqiy va tashkiliy asoslari

O‘zbekistonda korrupsiyaga qarshi kurashishning muhim huquqiy asoslaridan biri 2017-yil 3-yanvardagi O‘RQ-419-sonli “Korrupsiyaga qarshi kurashish to‘g‘risida”gi Qonundir. Korxonalarda ushbu yo‘nalishdagi ishlarni samarali tashkil etish uchun korrupsiyaga qarshi ichki siyosatni ishlab chiqish, manfaatlar to‘qnashuvini boshqarish, xarid va tenderlarda ochiqlikni ta’minlash, moliyaviy operatsiyalarni ko‘p bosqichli tasdiqlash, ichki audit va komplayens nazoratining mustaqilligini kuchaytirish zarur.

Shuningdek, xodimlar uchun maxfiy murojaat kanallarini tashkil etish, firibgarlik holatlarini mustaqil tekshirish va moliyaviy hisobotlarni muntazam tahlil qilish muhim hisoblanadi.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

10. Yashirin moliyaviy zararlarni kamaytirish bo'yicha takliflar

1. Ichki nazoratni kuchaytirish: to'lovni tayyorlash, tasdiqlash va amalga oshirish vazifalarini turli xodimlarga taqsimlash.
2. Raqamli monitoringni joriy etish: shubhali operatsiyalarni avtomatik aniqlash va elektron qaydlarni yuritish.
3. Xodimlarning halollik madaniyatini oshirish: muntazam treninglar va tushuntirish ishlarini tashkil etish.
4. Yetkazib beruvchilarni tekshirish: ularning faoliyati, mulkdorlari va manfaatlar to'qnashuvi ehtimolini qonuniy tartibda o'rganish.
5. Zararlarni hisoblash metodikasini ishlab chiqish: bevosita va bilvosita yo'qotishlarni alohida qayd etish.
6. Mustaqil audit o'tkazish: yuqori riskli yo'nalishlarda rejali va kutilmagan tekshiruvlarni tashkil etish.
7. Rahbariyat javobgarligini oshirish: korrupsiyaga qarshi siyosatning amalda bajarilishini ta'minlash.

Xulosa

Korxonalarda korrupsiya va ichki firibgarlikning yashirin moliyaviy zararlarini aniqlash va hisoblash zamonaviy iqtisodiy boshqaruvning muhim vazifalaridan biridir. Bunday salbiy holatlar nafaqat pul mablag'lari va moddiy boyliklarga zarar yetkazadi, balki korxonaning uzoq muddatli rivojlanish imkoniyatlarini ham cheklaydi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, zararlar bevosita o'zlashtirish, ortiqcha xarajatlar, yo'qotilgan foyda, reputatsion yo'qotishlar va huquqiy xarajatlar ko'rinishida namoyon bo'ladi. Ularni to'g'ri hisoblash uchun ichki audit, moliyaviy tahlil, risklarni baholash, solishtirma tahlil va raqamli texnologiyalardan kompleks foydalanish zarur.

Xulosa qilib aytganda, yashirin moliyaviy zararlarni muntazam hisoblab borish korxonaning moliyaviy xavfsizligini ta'minlash, resurslardan oqilona foydalanish, investorlar ishonchini oshirish va barqaror iqtisodiy rivojlanish uchun muhim shart hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasining 2017-yil 3-yanvardagi O'RQ-419-sonli "Korrupsiyaga qarshi kurashish to'g'risida"gi Qonuni. https://lex.uz
2. Association of Certified Fraud Examiners (ACFE). Occupational Fraud: A Report to the Nations. 2026.
3. COSO va ACFE. Fraud Risk Management Guide: Second Edition. 2023.
4. International Organization for Standardization. ISO 37001:2025 – Anti-bribery management systems.
5. Association of Certified Fraud Examiners. Occupational Fraud: A Report to the Nations. 2024.
6. International Organization for Standardization. ISO 31000:2018 – Risk management – Guidelines.
7. Wells, J. T. Corporate Fraud Handbook: Prevention and Detection. Wiley.
8. Cressey, D. R. Other People's Money: A Study in the Social Psychology of Embezzlement. 1953.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.